

шида 2-расмда келтирилган омиллар билан бевосита боғлиқ, деган хулосага келинди.

Шу билан биргаликда, қишлоқ хўжалигида ерлардан самарали фойдаланиш куйидаги талабларга мос келиши зарур:

1. Ер майдонидаги тупроқ ҳосилдорлиги кўрсаткичига салбий таъсир кўрсатмаслиги.

2. Ҳар бир гектардан олинаётган ҳосил кўрсаткичи йилдан-йилга пасайиб кетмаслиги.

3. Ер майдонларига экинларни экиш ернинг техник кўрсаткичлари ёмонлашувига олиб келмаслиги.

4. Мунтазам равишда ер ресурсларининг техник кўрсаткичларини яхшилашга қаратилган чора-тадбирлар амалга ошириб борилиши.

5. Вақти-вақти билан ерларга экин экишдан дам бериш ва ҳ.к.

Манба ва фойдаланилган адабиётлар:

1. Авазбаев С., Шарипов С.Р. Ер тузишининг назарий асослари. Ўқув қўлланма. – Т.: ТИҚХММИ, 2020. 13-бет (171 бет).
2. Абулқосимов Ҳ.П., Абулқосимов М.Ҳ. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ерларидан унумли фойдаланиш масалалари. // Иқтисод ва молия илмий журнали. 9-сон. 2015. 10-16-бетлар.
3. Алтиев А. Ер ресурсларидан фойдаланиш тизимини тартибга солишнинг механизмларини такомиллаштириш. Дисс. и.ф.д. 2017. – 238 б.
4. Бобоҳўжаев И., Узоқов П. Тупроқшунослик. – Т.: Меҳнат, 1995. 237-238-бетлар.
5. Долматова О.Н. Значение земельных ресурсов в системе современного сельскохозяйственного производства. / О.Н.Долматова // Вестник Омского ГАУ, 2017. № 3 (27). С. 197-206.
6. Dunstan Gabriel Msuya. Farming systems and crop-livestock land use consensus. // Open Journal of Ecology. Vol. 3. № 7 (2013), p. 9.
7. Захарова Е.А. АПК, господдержка и эффект мультипликации. / Е.А.Захарова. // Российское предпринимательство. – М.: Креативная экономика, 2012. № 4 (2). С. 121-125.
8. Маркс К. Капитал: сочинения. / К.Маркс, Ф.Энгельс. 2-е изд. – М.: Государственное издание политической литературы, 1963. Т. 26. Ч. 2. – 608 с.
9. Мухторов Ў.Б. Қишлоқ хўжалигида ер ресурсларидан самарали фойдаланишни рағбатлантириш механизмларини такомиллаштириш. Иқт. фан. б-ча фалсафа док. (PhD) дисс. автореф. – Т., 2021. 52-б.
10. Овчинникова Н.Г. Формирование механизма обоснования устойчивого землепользования. / Г.Н.Овчинникова. // Эконом. вестн. Ростовского государственного университета, 2009. Т. 2. № 2. С. 41-44.
11. Пренов А.Б. Ер-сув ресурсларидан самарали фойдаланишнинг ташкилий-иқтисодий асослари. // Иқтисод ва молия илмий журнали. 6-сон. 2014. 37-42-бетлар.
12. Рикардо Д. Начало политической экономики и налогового обложения. / Д.Рикардо. // Антология экономической классики. – М.: Эконов, 1993. Т. 1. С. 397-473.
13. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. / А.Смит. // Антология экономической классики. – М.: Эконов, 1993. Т. 1. С. 79-396.
14. Султанов Б.Ф., Сайитмуродова Н.Б. Қишлоқ хўжалигида ер ресурсларидан самарали фойдаланишнинг ижтимоий аҳамияти. // "O'zbekiston zamini" илмий-амалий ва инновацион журнал. 3-сон. 2020. 20-22-бетлар.
15. Steve Padgett Vasquez. Forest cover, development, and sustainability in Costa Rica: Can one policy fit all? // Land Use Policy. Vol. 67, 2017, pp. 212-221.
16. Ташматов Р. Худудларда ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги таҳлили. // "Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар" илмий-электрон журнали. 4-сон, июль-август, 2017. 10-б. http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/6_R_Toshmatov.pdf.
17. Удачин С.А. Вопросы теории землеустройства. Учеб. пособие. / С.А.Удачин. – М.: Колос, 1955. – 162 с.
18. Journal of Ecology. Vol. 3. № 7 (2013), 9 p.
19. Ҳасанов Ш. Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш. И.ф.д. дисс. 2017. – 224 б.
20. Weber M. The Agrarian History of the Ancient World / Weber. – М.: Canon C-Press, 2001. – 429 p.

ОЗИҚ-ОВҚАТ ТАЪМИНОТИ ЗАНЖИРИДА АГРОСАНОАТ КЛАСТЕРЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ БЎЙИЧА ИЛҒОР ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА

Исмоилова Гулчирой Толлибой қизи –
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
таянч докторанти

https://doi.org/10.55439/ECED/vol23_iss5/a67

Аннотация. Мақолада озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш, қайта ишлаш ва истеъмолга етказиб бериш занжирида агросаноат кластерларини ривожлантириш бўйича илғор хорижий мамлакатлар тажрибалари ва улардан фойдаланиш имкониятлари тадқиқ этилган.

Таянч сўзлар: озиқ-овқат таъминоти, қишлоқ хўжалиги хомашёси, туташ тармоқлар, бирламчи ва чуқур қайта ишлаш, қўшилган қиймат занжири, озиқ-овқат маҳсулотлари, кластерлаш, агросаноат кластерлари, кластер ядроси, хизмат кўрсатувчи тармоқлар, илм-фан, институционал тузилмалар, хориж тажрибаси.

ПЕРЕДОВОЙ ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННЫХ КЛАСТЕРОВ В ЦЕПОЧКЕ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

*Исмаилова Гулчиroy Толлибой кизи -
Базовый докторант (PhD) Ташкентского
государственного экономического университета*

Аннотация. В статье рассматривается опыт передовых зарубежных стран и возможности их применения по развитию агропромышленных кластеров в цепочке производства, промышленной переработки и реализации продовольственной продукции.

Ключевые слова: продовольственное обеспечение, сельскохозяйственное сырье, смежные отрасли, первичная и глубокая переработка, цепочка добавленной стоимости, продовольственные продукты, кластеризация, агропромышленные кластеры, ядро кластера; обслуживающие отрасли, наука, институциональные структуры, зарубежный опыт.

ADVANCED FOREIGN EXPERIENCE IN THE DEVELOPMENT OF AGRO-INDUSTRIAL CLUSTERS IN THE FOOD SUPPLY CHAIN

*Ismoilova Gulchiroy Tolliboy kizi –
doctoral student (PhD) of
Tashkent State University of Economics*

Abstract. The article discusses the experience of advanced foreign countries and the possibility of their application for the development of agro-industrial clusters in the chain of production, industrial processing and sale of food products.

Keywords: food supply, agricultural raw materials, related branches, primary and deep processing, clustering, agro-industrial clusters, cluster core, service industries, science, institutional structures, foreign experience.

Кириш. Мамлакатимиз озиқ-овқат маҳсулотлари таъминоти занжирида юқори қўшилган қийматли маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 23 октябрдаги ПФ-5853-сонли фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган Стратегияси”да белгиланганидек, “қўшилган қиймат занжирининг ривожланиши қишлоқ хўжалиги рақобатдошлигини таъминлашнинг муҳим омили ҳисобланади. Маҳсулотларни даладан якуний истеъмолчигача етказиб бериш, яъни йиғиш, ташиш, сақлаш, қайта ишлаш, қадоқлаш ва сертификатлаш занжирида интеграцион алоқаларнинг етарли тараққий этмаганлиги юқори қўшилган қийматга эга маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш имконини чекламоқда” [1].

Шу муносабат билан республикамызда фермер хўжаликларининг қайта ишлаш саноати корхоналари билан чуқур ҳамкорлигини таъминлашга қаратилган “агросаноат кластерлари”ни шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Кластер ва манфаатдорлик – Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг келажаги. Илм-фан ва инновацияларни жорий этмай туриб, бу соҳани рақобатбардош қилиб бўлмайди” [2].

“2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси”да янги ва фойдаланишдан чиққан ерларни ўзлашти-

риш ва кластерларга очиқ танлов асосида ажратиш, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш даражасини ошириш ва уларнинг нархлари барқарорлигини сақлаш каби бир қатор вазифаларни амалга ошириш белгилаб берилган [3].

Тадқиқотларга кўра, озиқ-овқат етиштириш тармоқларида кластерлашув тенденциялари Европа Иттифоқи, АҚШ, Япония, Жанубий Корея каби етакчи мамлакатларда кучли ривожланган бўлиб, бу мамлакатларнинг агросаноат кластерларини ривожлантириш бўйича илғор тажрибаларини чуқур ўрганиш ва уларни мамлакатимиз шароитларига мослаб қўллаш бўйича илмий-амалий тавсиялар ишлаб чиқиш долзарб масалалардан саналади.

Адабиётлар таҳлили. Тадқиқотларга кўра, кластер, жумладан агросаноат кластерини назарий ва амалий жиҳатдан тадқиқ этиш юзасидан бир қатор хорижлик ва мамлакатимиз олимлари илмий изланишлар олиб боришган. Илмий манбаларда “кластер” тушунчаси мазмунига оид турли ёндашувлар мавжуд. Айнан “кластер” атамаси фанга иқтисодий категория сифатида XX асрнинг 80-йилларида Майкл Портер томонидан киритилган ва унга қуйидагича таъриф берилган: “Кластер – географик жиҳатдан бир жойда тўпланган ва ўзаро туташ соҳаларда фаолият кўрсатувчи компаниялар (ҳомашё етказиб берувчилар, ишлаб чиқарувчилар, хизмат кўрсатувчи инфратузилмалар) ҳамда уларга алоқадор ташкилотлар (инфратузилмалар, университетлар, илмий тадқиқот муассаса-

лари, технопарклар, тармоқ бирлашмалари, давлат бошқаруви органлари) гуруҳи бўлиб, улар ўзаро бир-бирини тўлдирди ва кластер ёки унга кирувчи алоҳида компаниянинг рақобат устунлигини оширади” [4].

Пилипенко И.В. ўз тадқиқотларида Европа Иттифоқида кластерлаш сиёсатининг рақобатбардошлик ва интеграциялашувга таъсирини ўрганган [5].

2003 йилда Майкл Портер таҳрири остида Стокгольм иқтисодий мактаби (О.Солвелл, Г.Линдквист) ҳамда Гарвард бизнес мактаби (К.Кетелс) олимлари томонидан “Кластер ташаббуслари яшил китоби (The Cluster Initiative Greenbook)” нашр этилди [6] ва унда дунё бўйлаб кластерларга оид 250 та дастурлар таҳлил этилиб, улар фаолияти самарадорлигини баҳолашга имкон берувчи “Кластер ташаббуси самарадорлиги модели (Cluster Initiative Performance Model) таклиф этилди. 2004 йилда Швециянинг Лунд университети олимлари томонидан “Кластер сиёсати оқ китоби (The Cluster Policies Whitebook)” [7] тайёрланди ва унда кластерга асосланган иқтисодий тараққиёт концепциясининг асосий элементлари, аҳамияти ва хусусиятлари, бу масалага оид назарий ва амалий ёндашувлар очиб берилди.

Кейинчалик 2007 йилда Европа кластер ва саноат трансформацияси обсерваториясига асос солиниб, Стокгольм иқтисодий мактабининг Стратегия ва рақобатбардошлик маркази олимлари О.Солвелл, ва Р.Тайгландлар мазкур обсерваторияда кластерлар фаолиятига оид ахборотлар базасини йиғишни бошлашди ва натижада 2013 йилда “Кластер ташаббуслари яшил китоби”нинг янгиланган варианты “Кластер ташаббуслари яшил китоби – 2.0 (The Cluster Initiative Greenbook 2.0)” [8] чоп этилди. Унда дунёнинг 50 мамлакатидан 356 та кластерлар фаолияти чуқур таҳлил этилиб, уларнинг афзаллик ва заиф жиҳатлари ҳамда рақобат устунликлари очиб берилди.

Агротрастерлар устида илмий тадқиқотлар олиб борган мамлакатимиз олимлари Ч.Муродов, Ш.Ҳасанов ва И.Ғаниевлар уларнинг иқтисодий асоси, институционал хусусиятлари, ташкил этиш ва бошқариш усуллари, ўзаро алоқа турлари ва бошқа мезонлар бўйича туркумлаган ҳолда тадқиқ этишган [9].

Тадқиқот методологияси. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ва саноат кўламида чуқур қайта ишлаш занжирида агросаноат кластерларини ривожлантириш соҳасида тадқиқотлар олиб борган хорижий олимларнинг илмий ишлари мазкур тадқиқотнинг назарий-услубий асосларини ташкил этади. Тадқиқотда абстракт ва аналитик мушоҳада, норматив ва позитив таҳлил, қийёсий ва омилли таҳ-

лил каби усуллардан фойдаланилган.

Мақолани тайёрлашда Европа Иттифоқининг кластерлар фаолиятига оид институционал тузилмалари, АҚШнинг Калифорния виночилик кластери, Япониянинг “Хоккайдони комплекс илмий-техник ривожлантириш маркази” жамоат фонди, Корея Миллий озиқ-овқат кластери маълумотлари, илмий тадқиқот муассасаларининг ишланмалари ва бошқалардан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси.

“Кластер” назариясини ўрганиш жаҳон ҳамжамиятида тез суръатларда оммалашиб бормоқда ва уни амалиётда қўллаш эса, миллий ва минтақавий иқтисодий ривожланишнинг асосий шартларидан бирига айланиб бормоқда. М.Портернинг фикрича, мамлакатлар рақобатбардошлигини алоҳида фирманинг рақобатбардошлиги орқали эмас, балки кластерлар – турли тармоқларга мансуб ўзаро боғлиқ фирмалар гуруҳлари рақобатбардошлиги орқали қараш керак. Дунё бўйлаб 10 мамлакатдан 100 дан ортиқ тармоқларни таҳлил этиш асосида Портер шундай хулосага келадикки, турли мамлакатлар бўйлаб тартибсиз ёйилиб кетган трансмиллий компанияларга қараганда бир мамлакат, ҳатто бир ҳудуд доирасида кластерларга жамланган ҳамкор компаниялар юқори рақобат устунлигига эга бўларкан [10].

Европа Иттифоқи. Маълумотларга кўра, Европа Иттифоқи мамлакатларида фаол кластерлаштириш сиёсати (КС) 2000-йиллар бошидан амалга ошира бошланган ва ҳозиргача 5 босқичдан иборат даврни қамраб олади [11].

1-босқич (2000-2006 йиллар) – Европа Комиссияси PHARE дастури орқали кластерларни қўллаб-қувватлашга қаратилган синов (пилот) ташаббус дастурларини амалга ошира бошлади. “Европа мамлакатларида кластерлаштириш тўғрисидаги манифест” (2006 й.) қабул қилинди.

2-босқич (2007-2009 йиллар) – “Кластерлар тўғрисидаги Европа меморандуми” (2008 й.) қабул қилинди, Европа Кластер обсерваториясига асос солинди ва ахборот-таҳлилий материаллар базаси яратила бошланди.

3-босқич (2010-2012 йиллар) – кластерлаштириш дастурлари сифатини оширишга, уларни баҳолаш ва табақалаштириш инструментларини шакллантиришга ҳамда кластерларни бошқариш бўйича юқори малакали менежерлар тайёрлашга эътибор қаратилди.

4-босқич (2013-2017 йиллар) – “ақлли ихтисослашув” ва “ўсиш нуқталари” тамойиллари асосида кластерларни ҳудудий ривожланиш дастурларига интеграциялаш орқали ҳудудларнинг рақобат устунликларини оширишга ва

таркибий ўзгаришларни чуқурлаштиришга кўмаклашиш.

5-босқич (2017 йилдан ҳозиргача) – янги иқтисодий сиёсатнинг устувор йўналишларидан бири сифатида кластерларни ривожлантириш ва мустақамлашга қаратилган кенг кўламли дастурларни амалга ошириш.

Маълумотларга кўра 2010 йиллар бошида Европанинг 28 мамлакатиди 42 млн. киши банд бўлган 2101 кластер фаолият юритган бўлиб, уларнинг 241 таси ёки 11,5 %ини агрокластерлар ташкил этган ва уларда жами кластерларда бандларнинг 4,5 миллиони ёки 10,8 %и фаолият юритган.

Европа мамлакатлари ичида агросаноат кластерлари сони бўйича Греция (36), Испания (35), Болгария (22), Франция (20), Польша (19), Руминия (16), жами тармоқ кластерлари сониди агросаноат кластерлари салмоғи бўйича Болга-

рия (45,8 %), Греция (45,0 %), Испания (23,8 %), Исландия (20,0 %), Венгрия (18,6 %), Нидерландия (14,5 %), Франция (12,1 %) ва Польша (11,8 %) етакчилик қилган [12].

Ривожланган 20 мамлакатнинг 500 та кластери фаолиятини таҳлил этиш асосиди шу хулосага келинганки, улар иқтисодиётнинг юқори рақобатбардошлиги таянч тармоқлардаги кластерларнинг ривожланиш салоҳиятига боғлиқ. Хусусан, ИХРТ (OECD) маълумотиға кўра, Финляндия, Бельгия, Франция, Италия ва Нидерландия мамлакатларида аграр ва озиқ-овқат ҳамда биотехнология тармоқларидаги кластерлар улар иқтисодиёти тараққиётида муҳим роль ўйнаган [13].

Европа Иттифоқиди кластерлаш сиёсатини кўллаб-қувватлаш бўйича кенг қамровли институционал тузилмалар шакллантирилган (1-жадвал).

1-жадвал

Европа Иттифоқининг кластер сиёсатини кўллаб-қувватловчи институционал тузилмалар

Номланиши	Фаолият йўналиши	Ташкил топган йили, муассислар/ Инвесторлар	Иштирокчилар
Европа кластер ва саноат трансформацияси обсерваторияси	Кластерлар ва кластерлаш ташаббуслари бўйича ахборот йиғиш ва таҳлил этиш, стратегиялар ишлаб чиқиш ва тавсия этиш	2007 й., Европа Комиссиясининг ички бозор, саноат, тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес бўйича Бош директорати	36 та мамлакат кластерларига оид ахборот манбаига эга
Европа юқори классли кластерлар фонди	Кластерлар фаолиятиға оид энг яхши тажрибаларни оммалаштириш ва таълим берувчи дастурлар	2003 й., Каталония ҳукумати, Инновациялар бўйича швед агентлиги (Vinnova), Буюк Британия ривожланиш агентлиги	Миллий ва ҳудудий ҳукуматлар, агентликлар, кластер ташкилотлари
Кластер таҳлили бўйича Европа секретариати	Бенчмаркинг ва кластерларни сертификатлаш, кластерларни бошқаришни ташкил этиш	2009 й., Европа кластерларини такомиллаштириш ташаббуси (European Cluster Excellence Initiative) – VDI/VDE Innovation + Technik GmbH	30 дан ортиқ мамлакатлардан кластер бўйича экспертлар тармоғи
Ҳамкорлик бўйича Европа кластер платформаси	Ахборот йиғиш, махсус тадбирларни ташкил этиш, кластерлар орасиди халқаро алоқаларға кўмаклашиш	2016 й., Рақобатбардошлик, тадбиркорлик ва кичик бизнес дастури (COSME) молиялаштиради, Европа Комиссиясининг ички бозор, саноат, тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес бўйича Бош директорати томонидан ташкил этилган	Дунё бўйлаб 950 дан ортиқ кластерлар аъзо
Европа кичик ва ўрта бизнес тармоғи	Кичик ва ўрта бизнес учун энг кенг тармоқ сифатида уларнинг халқаро майдонда ўсишиға кўмаклашади	2008 й., Европа Комиссияси ташкил этган. COSME билан ҳамкорликда иш олиб боради	60 мамлакат, 600 ташкилотдан 3000 эксперт аъзо

Манба: https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/cluster/emerging-industries_en. сайти маълумотлари асосиди тузилган.

Бу тузилмалар кластерлар фаолиятиға оид ахборотлар базасини шакллантириш, таҳлил этиш ва тавсиялар ишлаб чиқиш билан биргаликда ҳукумат олдида улар манфаатларини ҳимоя қилиш вазифасини ҳам ўтайди.

Ҳозирги кунда Европада кластелараро тизим (network) шаклланиши жараёни чуқурлашмоқда. Жумладан, бунга мисол тариқасиди озиқ-

овқат тармоқларидаги кластерларни ягона тизимға бирлаштириш учун 2007 йилда асос солинган “Озиқ-овқат кластери ташаббуси (Food Cluster Initiative)”ни келтириш мумкин. Бу ташаббус “Европа Озиқ-овқат инновацион тармоғи лойиҳаси – FINE (Food Innovation Network Europe)” базасиди юзаға келган. Бу лойиҳа озиқ-овқат секторида фаолият юритувчи кластерлар

тармоғи бўлиб, у қуйидаги хусусиятлари билан фарқланади: кластерлар жойлашган ҳудудлар иқтисодийетида озиқ-овқат саноати муҳим роль ўйнайди; мазкур ҳудудларда қишлоқ хўжалиги тармоғи яхши ривожланган; озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш соҳаларида илм-фан ютуқлари кенг қўлланилади; озиқ-овқат саноати ва қишлоқ хўжалиги давлат томонидан кучли қўллаб-қувватланади; кластерларга хизмат кўрсатувчи инфратузилмалар ва институционал тузилмалар кенг тараққий этган.

“Европа кластерлари ҳамкорлиги дастури (The European Cluster Partnerships)” Европа Комиссияси томонидан кластерлараро ҳамкорликни кучайтириш мақсадида ишга туширилган [14]. Бу дастур ресурслар ва билимларни бирлаштириш орқали стратегик аҳамиятга эга қўшма лойиҳаларни амалга оширишни қўллаб-қувватлайди. Пировард мақсад Европада иқтисодий ўсиш ва рақобатбардошликни рағбатлантириш. Дастур тўрт қисмдан иборат:

1. Европа Иттифоқида кластерларга уюшган кичик ва ўрта бизнес корхоналари инновацион салоҳиятини шакллантириш мақсадида тармоқлараро индустриал қиймат занжирларини ривожлантиришни рағбатлантирувчи INNOSUP дастури.

2. Кластерларнинг бошқа мамлакатлар кластерлари билан интернационаллашувини рағбатлантирувчи “European Cluster Partnerships for Going International” дастури.

3. Европа Иттифоқи комиссиясининг “Европа кластерларини мукамаллаштириш бўйича ҳамкорлик (European Cluster Partnerships for Excellence) дастури”. Бу дастур кластерлар фаолиятини таҳлил этиш ва бенчмаркингни амалга ошириш орқали такомиллаштириш, хизматларни яхшилаш, илғор тажрибаларни оммалаштириш, кластерларни жаҳон стандартлари даражасида бошқариш бўйича профессионал менежментни шакллантиришни рағбатлантиради.

4. “Ақлли ихтисослашган инвестициялар бўйича Европа кластерлари ҳамкорлиги (The European Cluster Partnerships for Smart Specialisation Investments ESCP-S3)” Европа Комиссиясининг COSME дастури доирасида ишга туширилган бўлиб, кластерлар рақобатбардошлигини оширишга инвестициялар киритишни рағбатлантиради. Хусусан, саноатни модернизациялаш учун интеллектуал ихтисослашув платформаси доирасида кластер ҳамкорлиги ва тажриба алмашинувини қўллаб-қувватлайди.

Кейинги йилларда кластерлар ривожланишини инновацияларсиз тасаввур қилиш қийин бўлиб қолди. “Европа мамлакатларида кластерлаштириш тўғрисидаги Манифест”да таъ-

кидланганидек, “ҳозирги кучли рақобат муҳитида фирмаларнинг рақобатбардошлиги харажатлар ҳажмига боғлиқ бўлмасдан, кўпроқ уларнинг инновацион салоҳияти, маҳсулотлар диверсификацияси ва сифатига боғлиқ бўлиб бормоқда. Энди кластерлар инновацион жараёнларнинг кучли катализаторига айланиши ва уларнинг фаолияти кўпроқ инновацион ривожланишга йўналтирилган бўлиши лозим. Инновациялар иқтисодий ўсишни таъминлашини, инновациялар асосида эса илмий тадқиқотлар ётишини эътиборга олсак, илмий тадқиқотлар ва ишланмаларга харажатлар ҳажми бундан буён мамлакатлар тараққиётининг асосини белгилаб беради” [15].

Европадаги йирик шаҳарлар агломерацияси атрофида озиқ-овқат кластерини (инглизчадан Metropolitan Food Cluster) шакллантириш жараёнлари кучайиб бормоқда. Уларнинг шаклланиш хусусиятлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- вертикал интеграция (хомашёдан тайёр маҳсулот етиштиришгача): озиқ-овқат маҳсулотлари нархида қўшилган қийматнинг 60 %игача қисми қайта ишлаш ва сотиш жараёнларида шаклланади. Бу жараёнларни ягона занжирга бирлаштириш ресурслар (фойда)нинг бир қисмини қуйи звенодаги ишлаб чиқарувчиларга йўналтириш имконини беради;

- горизонтал интеграция: маҳсулот ишлаб чиқариш технологик жараёнларини ягона занжирга бирлаштириш чиқиндилар ва йўқотишларни камайтириб, қўшимча ва ёндош маҳсулотлардан самарали фойдаланишга йўл очади;

- ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш инфратузилмалари, кадрлар салоҳияти ва илғор тажрибалардан биргаликда фойдаланиш ишлаб чиқариш харажатларини камайтириб, унумдорликни оширади.

Бунга мисол тариқасида Австриянинг Plus Eco озиқ-овқат кластерини келтириш мумкин. Кластерда иштирок этувчи компаниялар сони – 104 та. Ходимлар сони – 11,7 минг киши. Товар айланмаси – 2,8 млрд. евро. Мақсади: органик қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ички бозорини ривожлантириш; юқори сифатли ва хавфсиз озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш; ишлаб чиқаришнинг инновацион усуллари жорий этиш.

Таркибига кирувчи фаолият йўналишлари: органик қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш; қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш асосида озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш; озиқ-овқат саноати учун асбоб-ускуналар ва қадоклаш материаллари ишлаб чиқариш; лабораторияларда илмий тадқиқотлар олиб бориш асосида инновацион маҳсулотлар

яратиш; озиқ-овқат маҳсулотларининг улгуржи ва чакана савдоси.

Мазкур метропол озиқ-овқат кластери (Metropolitan Food Cluster) Австриянинг йирик шаҳарлари атрофида жойлашган бўлиб, кўп сонли шаҳар аҳолисини сифатли озиқ-овқат билан таъминлаш имконини бермоқда.

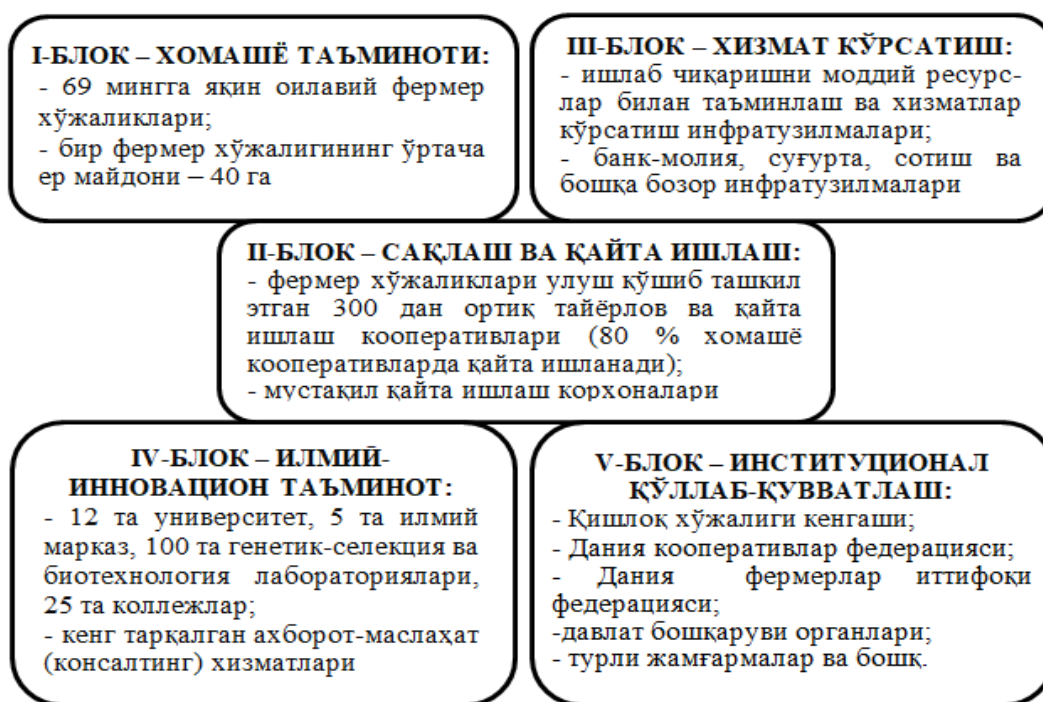
Дания. Дания Европанинг энг тараққий этган мамлакатларидан бири саналади ва бу мамлакатнинг кластерлаш сиёсатини ўрганиш диққатга сазовор. Глобал рақобатбардошлик рейтинги маълумотларига кўра, дунё кўламида рақобатбардош кластерлар яратиш жараёни бўйича Европа мамлакатларидан энг юқори кўрсаткични Дания (дунё бўйича 5-ўрин) эгаллаган.

Данияда кластерлаш энг юқори даражада қамраб олинган соҳа – агросаноат мажмуасидир. Данияда 1990-йиллар бошидан мамлакат иқтисодиёти тармоқларини кластерлаш салоҳиятини ўрганиш бўйича фирмалар ва компаниялар аналитиклари, университетлар ва илмий тадқиқот муассасалари олимлари, давлат бошқарув органлари вакилларида иборат 513 экспертни қамраб олган 35 ишчи гуруҳлар тузилиб, бу мақсадлар учун 25 млн. АҚШ доллари эквивалентда маблағ ажратилган. Экспертлар гуруҳларига 3 йил давомида 1522 таклифлар келиб тушган ва уларни ўрганиш асосида кластерлаштириш жараёнининг барча жабҳаларини қамраб олган тавсиялар ишлаб чиқилган.

Даниянинг агросаноат макрокластерлари таркиби тузилмаси камида 5 та элементни ўз ичига олади: қишлоқ хўжалиги хомашёсини етиштирувчи фермер хўжаликлари; қайта ишлаш корхоналари ва кооперативлари; хизмат кўрсатиш инфратузилмалари; илмий тадқиқот ва ўқув муассасалари; институционал тузилмалар (давлат бошқарув органлари, уюшмалар, жамғармалар) (1-расм).

Фермерлар моддий-техника таъминоти, тайёрлов ва қайта ишлаш, техника ва бошқа хизматлар кўрсатиш бўйича бир ёки бир нечта кооператив аъзоси бўлиши мумкин. Бу кластер тизимининг устунлик томони шундаки, фермерлар томонидан етиштирилган маҳсулотлар кооперативлар томонидан тўлиқ қабул қилинади ва қайта ишлаш ёки сотиш жараёнлари билан кооперативлар шуғулланади. Фермерларнинг ўзлари кооперативларнинг мулкдорлари бўлгани туфайли олинган фойда улар ўртасида мутаносиб (топширган маҳсулоти ёки устав капиталидаги улушига қараб) тақсимланади.

Илмий тадқиқот муассасалари кластер аъзоларини инновацион ғоя ва ишланмалар билан таъминлайди. Инновацион маҳсулотлар яратишга йўналтирилайдиган илмий тадқиқот харажатларининг 80 %и ва маслаҳат хизматлари ҳақининг 10 %и давлат томонидан қопланади.

1-расм. Дания агросаноат макрокластери таркиби [16]

Америка Қўшма Штатлари (АҚШ). Тадқиқотларга кўра, кластерлар ривожланиши бўйича дунёдаги учта етук марказлардан (Шимолӣ Америка, Ғарбий Европа ва Жануби-шарқий

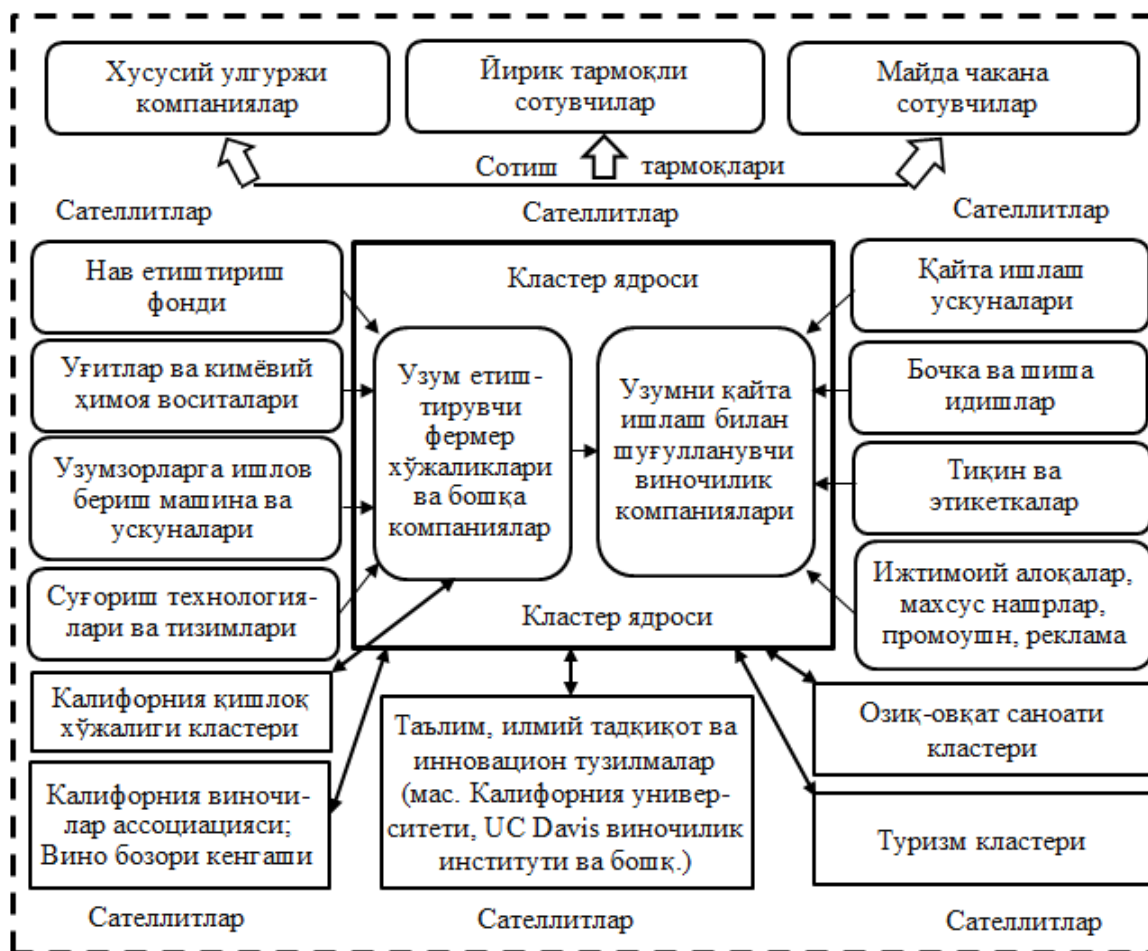
Осиё) бири АҚШ саналади. Кластер сиёсатининг америкача модели нисбатан либераллиги ва табиий-эволюцион тарзда шаклланганлиги билан тавсифланади. Яъни бу мамлакатда кластерни

шакллантириш борасидаги асосий ташаббуслар давлат эмас, балки бизнес, университетлар, илмий марказлар ва жамғармалар зиммасига тушади.

АҚШда кластерлаштириш жараёнлари 1970-80 йилларда бошланган. Гарвард бизнес мактабининг Рақобат ва стратегиялар институти томонидан кластер районлари картаси ишлаб чиқилган. Ҳозирги кунда 400 дан ортиқ тур-

ли соҳаларга ихтисослашган кластерлар фаолият олиб боради.

АҚШда кўп сонли агросаноат кластерлари мавжуд бўлиб, уларнинг энг кучлилари Вашингтон, Оклахома, Луизиана, Жанубий Каролина ва Калифорния штатларида фаолият кўрсатади. АҚШнинг Калифорния виночилик кластери тuzилиши ва ривожланишини ўрганиш амалий қизиқиш уйғотади (2-расм).

2-расм. Калифорния виночилик кластери ташкилий тузилмаси [17, 18]

Калифорния виночилик кластери ташкилий тузилмаси иккита қисмдан ташкил топган:

1. Ядро – узум етиштирувчи хўжаликлар ва уни қайта ишловчи виночилик компаниялари.

2. Сателлитлар – моддий ресурслар таъминоти, турли хизматлар, сотиш, илмий таъминот ва институционал қўллаб-қувватлаш тузилмалари.

Кластер тизими жорий этилиши натижа-сида Калифорния АҚШнинг 90 % узум ва 80 %дан ортиқ вино маҳсулотини тайёрлаб берадиган йирик ҳудудга айланди. Кластерга кирган фермер хўжаликлари ва компанияларда 299 минг гектар узумзорлар мавжуд ва 40 мингга яқин ишчи-ходимлар меҳнат қилади.

Кластер доирасида таълим ва илмий тадқиқот муассасалари (Калифорния университетининг Виночилик факультети, Виночилик институти, Узумчилик экспериментал станцияси ва бошқ.) билан ҳамкорлик натижасида узумнинг ҳосилдор ва сифатли навлари яратилган. Шунингдек, қурғоқчилик шароитида узумзорларни томчилатиб суғориш бўйича инновацион технология жорий этилган. Кластернинг таълим ва илмий тадқиқот муассасалари Европа университетлари ва илмий масканлари билан мустақам алоқани йўлга қўйган. Бу сигмент кластер тизимидаги хўжалик ва компаниялар учун кадрлар тайёрлаш ва ходимлар малакасини ошириш, турли кўргазма ва тренинг дастурларини амалга ошириш билан ҳам шуғулланади.

Калифорния виночилик кластерининг хусусиятларидан яна бири – кластер тизимида уч турдаги сотиш тармоқларининг мавжудлиги саналади:

1. Виночилик компанияларига қарашли хусусий улгуржи сотиш базалари ва дўконлари.
2. Йирик ихтисослашган савдо компаниялари.
3. Чакана савдо тармоқлари – супермаркет, ресторанлар, интернет-савдо ва бошқалар.

Калифорния виночилик кластери таркибида қишлоқ хўжалиги кластери, озиқ-овқат саноати корхоналари кластери ва туризм кластери ҳам фаолият кўрсатади. Шу жиҳатдан у интеграциялашган тармоқлараро кластерлар тўри (сеть) саналади.

Келтирилган маълумотлар асосида хулоса қилиш мумкинки, Калифорния виночилик кластери ўз таркибида барча зарурий тузилмаларни олган ва самарали тизимга эга замонавий агро-саноат кластери саналади.

Япония. Японияда кластерлар ривожланишини қўллаб-қувватлашда марказий ва ҳудудий давлат органларининг роли кучли. Ҳудудий органларга ўз маблағларидан кластер ташаббусларини амалга оширишга рухсат этилган. Бу жараёнда венчур жамғармалари, университетлар, илмий тадқиқот институтлари ва корпоратив бизнес тузилмалари фаол ҳамкорлик қилишади. Кластерлашдан кўзда тутилган асосий мақсад бизнес, илмий жамоалар ва давлат органларининг самарали ҳамкорлиги орқали инновацион ривожланишни қўллаб-қувватлаш ва ҳудудлар рақобатбардошлигини оширишдир.

Инновацион ишланмаларни бизнесда қўллаш ва тижоратлаштиришга интилиш япон кластерларининг асосий хусусиятларидан бирини ифодалайди. Японияда “Билимга асосланган кластер ташаббуси (Knowledge cluster initiative)” дастури доирасида 18 ҳудудда кластерларни ривожлантириш амалга оширилмоқда. Бу дастурда маҳаллий университетлар кичик инновацион фирмалар ва йирик саноат компаниялари ҳамкорлигини таъминловчи ядро вазифасини ўтайди [19].

Япониянинг Хоккайдо губернаторлигини ривожлантириш мақсадида 1950 йилда “Хоккайдони ривожлантириш тўғрисида”ги қонун қабул қилинган бўлиб, бу қонун асосида ҳар 10 йилда “Хоккайдони ривожлантириш Бош режаси” ишлаб чиқилиб, амалга оширилади (охирги 8 чиси 2016-2025 йиллар учун қабул қилинган). Япониянинг Ер, инфратузилмалар, транспорт ва туризм вазирлигининг Хоккайдо департаменти ва Хоккайдони ривожлантириш агентлиги ҳамкорлигида Бош режани амалга ошириш учун устувор лойиҳалар ва бунинг учун зарур маблағ-

лар шакллантирилиб, Япония Молия вазирлиги тақдим этади ва у асосда “Хоккайдони ривожлантириш бюджети” ишлаб чиқилади.

Мазкур ҳудуднинг рақобат устунлиги асосан икки тармоқ: озиқ-овқат сектори ва туризмда яққол намоён бўлади. Шу сабабдан мазкур соҳаларга устувор равишда маблағлар ажратилиб, лойиҳалар шакллантирилади. Хоккайдонинг Япония ривожидида алоҳида аҳамияти борлигини эътиборга олиб, бу ҳудудга давлат субсидиялари ажратишда алоҳида оширилган коэффицентлар қўлланилади. Бунинг натижасида 2008-2016 йилларда Хоккайдонинг озиқ-овқат маҳсулотлари экспорти ҳажми 262 дан 702 млн. иенага ёки 2,7 мартага, 2003-2016 йилларда хорижий туристлар оқими эса 29 мингдан 230 минг кишига ёки 7,9 мартага ошган [20]. Мазкур ҳудудда кластерлар тизими яхши тараққий этган бўлиб, бу борадаги илғор тажрибаларни ўрганиш ва уларни республикамиз шароитида қўллаш имкониятларига баҳо бериш фойдадан холи эмас.

Япониянинг мазкур ҳудуди учун дастлабки кластерлаш ташаббуси 1998 йили “Хоккайдо саноат кластерлари Концепцияси” ишлаб чиқилиши билан бошланган ва бунда Дания ҳамда Финляндиянинг бу борадаги тажрибалари асос қилиб олинган. 2001 йилдан бошлаб Иқтисодиёт, савдо ва саноат вазирлигининг “Саноатни кластерлаштириш режаси” амалга оширила бошланган. Шу билан бир вақтда Таълим, маданият, спорт, фан ва технологиялар вазирлигининг “Интеллектуал кластерларни яратиш лойиҳаси” ишга туширилган. Япония ҳукумати-нинг молиявий кўмагида ҳудудлар саноатини кластерлаш салоҳиятини баҳолаш ва танлаб олиш мақсадида 20 та илмий тадқиқот ишчи гуруҳлар шакллантирилган.

Саноат ва унга туташ тармоқларда кластерларни шакллантириш 3-расмда келтирилган тартибда амалга оширилган. Келтирилган расм асосида хулоса қилиш мумкинки, Япониянинг Хоккайдо ҳудудида саноат кластерларини шакллантириш ва ҳудуд бўйлаб жорий этиш бўйича концепция ишлаб чиқилган ва бунга масъул ташкилотлар ҳамда уларнинг вазифалари белгилаб берилган. Ҳар бир вилоятда “Кластерлар кооперацияси кенгаши” ва унинг штаби шакллантирилган.

Мазкур штабларнинг асосий вазифаси танлаб олинган ҳудудларда туташ тармоқлардаги корхоналар, уларга хизмат кўрсатувчи инфратузилмалар, қўллаб-қувватловчи институционал тузилмаларнинг самарали ҳамкорлигини таъминлаш орқали ҳудуднинг рақобат устунлигини ошириш ва “қўшилган қиймат занжири”ни ривожлантириш саналади.

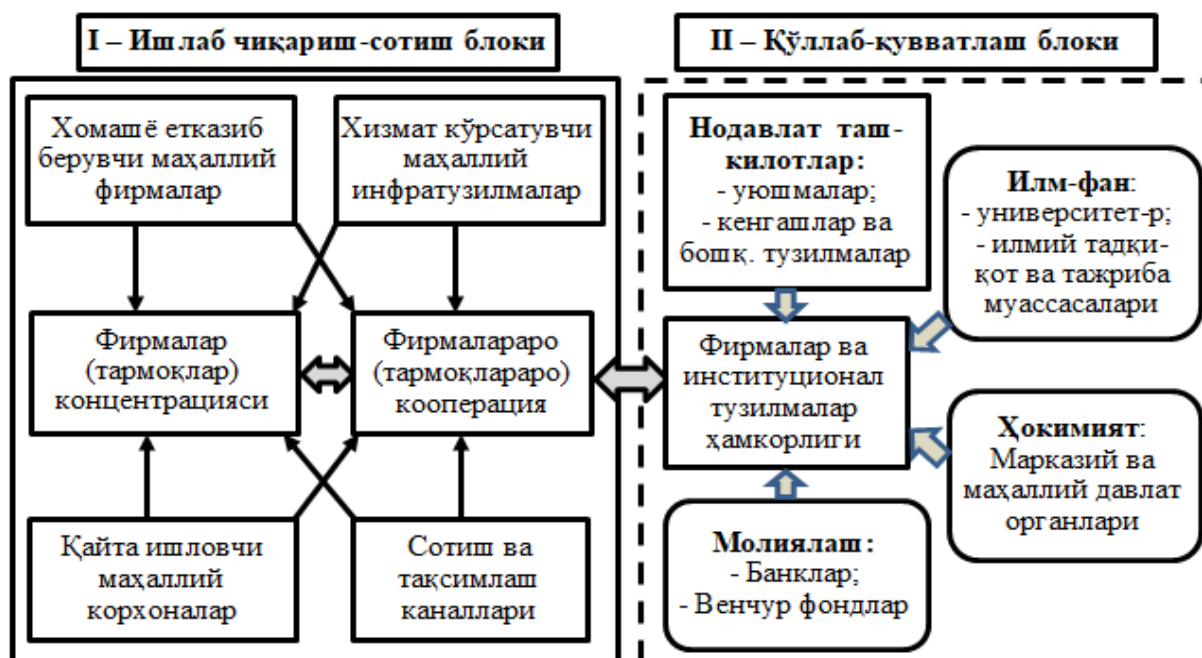

3-расм. Хоккайдо губернаторлигида кластерни шакллантириш тизими [20]

Хоккайдода шаклланган кластерлаш тизими куйидаги ёндашувлар асосида шакллантирилган (4-расм).

Кластерлар ривожланишини қўллаб-қувватлаш бўйича давлат дастурлари ишлаб чиқиши ва давлат бюджетидан молиялаштирилиши, бу жараёнга давлат органларидан ташқари

турли нодавлат институционал тузилмалар (уюшмалар, жамоат фондлари, бошқа жамоат ташкилотлари), молия-кредит (банклар, венчур фондлар ва ҳ.к.) ҳамда илмий тадқиқот муассасаларининг кенг жалб этилиши бу жараёнга давлат миқёсида тизимли ёндашув мавжудлигини кўрсатади.

4-расм. Хоккайдода саноат кластерлари доирасида ўзаро ҳамкорлик (кооперация) орқали қўшилган қийматни ривожлантириш тизими [20]

Жанубий Корея. Жанубий Кореяда аграр ва озиқ-овқат секторини кластерлаштириш жараёнлари давлат иқтисодий сиёсатининг муҳим таркибий қисми саналади, таркибида агросаноат

кластерларини ривожлантириш масалалари бўйича гуруҳ фаолият кўрсатади.

Жанубий Кореянинг Шимолий Жеола провинциясидаги Иксан худудида (Iksan, North

Jeolla Province) Қишлоқ хўжалиги, озиқ-овқат ва қишлоқ масалалари вазирлиги ва Жеола провинцияси ҳукумати кўмагида 232 гектар ер майдонида Корея Миллий озиқ-овқат кластерини (Korea National Food Cluster – “Foodpolis”) ташкил этиш учун 480 млн. АҚШ доллари қийматида инвестиция сарфланган бўлиб, кластерда 150 та озиқ-овқат етиштирувчи компаниялар ва 10 та илмий тадқиқот марказлари фаолият кўрсатади [21].

“Foodpolis” кластери инновацион ёндашувлар асосида қўшилган қиймати юқори, соғлом ва сифатли озиқ-овқат яратиш, озиқ-овқат маҳсулотлари хавфсизлиги ҳамда қадоқлаш соҳаларида компаниялар ҳозир ишлаб чиқараётган ва келгусида ишлаб чиқариши кўзда тутилган янги турдаги маҳсулотларини мукамаллаштириш борасида фаолият олиб боради. Кластер 20 турдаги шундай маҳсулотларни яратиш устида ишламоқда.

Мазкур кластер “билимга асосланган инновацион маҳсулот” ёндашуви асосида фаолият олиб боради ва давлат томонидан молиялаштирилган илмий тадқиқот муассасалари ҳамда ташкилотлар билан мустаҳкам алоқага эга: Қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш маъмурияси (Rural Development Administration); Корея Озиқ-овқат илмий тадқиқот институти (Korea Food Research Institute); Деҳқончилик фанлари миллий институти (National Institute of Crop Science); Боғдорчилик ва доривор ўсимликлар фанлари миллий институти (National Institute of Horticultural Herbal Science); Қишлоқ хўжалиги фанлари миллий академияси (National Academy of Agricultural Science); Зоотехника ва ветеринария миллий институти (National Institute of Animal Science); Иксандаги Вонкванг университети (Wonkwang University in Iksan); Жеонбук миллий университети (Jeonbuk National University).

Кластер тизимидаги фирма ва корхоналар рақобатбардошлигини ошириш мақсадида “Foodpolis” кластери ҳудудида 6 та тузилма ташкил этилган: Озиқ-овқат маҳсулотларини баҳолаш маркази (Food Functionality Assessment Center); Озиқ-овқат маҳсулотлари сифати ва хавфсизлигини таъминлаш маркази (Food Quality Safety Center); Озиқ-овқат маҳсулотларини қадоқлаш маркази (Food Packaging Center); Корея озиқ-овқат кластерлари агентлиги (Agency for Korean Food Cluster); кичик фирмаларга ижарага бериш учун қурилган заводлар (Rental Plants); тажриба намуналарини яратадиган синов заводи (Pilot Plant) [22].

Келтирилган маълумотлар асосида хулоса қилиш мумкинки, Корея Миллий озиқ-овқат кластерида озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг янги маҳсулот ғоясини шаклландириш – ишлаб чиқариш технологиясини яратиш – маҳсулотни синов намунасини ишлаб чиқариш – саноат кўламида ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш – реализация қилиш босқичлари бизнес – илмий тадқиқот – давлатнинг мустаҳкам ҳамкорлиги асосида ташкил этилган.

тириш – ишлаб чиқариш технологиясини яратиш – маҳсулотни синов намунасини ишлаб чиқариш – саноат кўламида ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш – реализация қилиш босқичлари бизнес – илмий тадқиқот – давлатнинг мустаҳкам ҳамкорлиги асосида ташкил этилган.

Хулоса ва тавсиялар. Кластерлар томонидан ривожланган хорижий мамлакатларда эришилган илғор тажрибаларни умумлаштириш асосида қуйидагиларни тавсия этамиз:

1. Республикада пахта-тўқимачиликдан ташқари бошқа агросаноат тармоқларида кластерлар манфаатини ҳимоя қилувчи ва ташаббусларни илгари сурувчи институционал тузилмалар мавжуд эмас. Шундан келиб чиқиб “Пахта-тўқимачилик кластерлари уюшмаси” негизида “Республика агросаноат кластерлари уюшмаси”ни ташкил этиш, шунингдек, туман ҳокимлиги ҳузурида жамоатчилик асосида “Кластерларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш ва қўллаб-қувватлаш Кенгаши”ни тuzиб, унинг таркибига ҳокимиятнинг тегишли бўлимлари, Фермер ва деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари Кенгаши, Савдо-саноат палатаси, ўқув ва илмий муассасалар, тижорат банклари ва бошқа тузилмалар вакиллари киритиш мақсадга мувофиқ.

2. Республикада “Агросаноат мажмуаси тармоқларини кластерлаш Концепцияси”ни ва унинг доирасида “Республика агросаноат кластерларини комплекс ривожлантириш давлат дастури”ни ишлаб чиқиб, унда: кластерларни республика ҳудудлари бўйлаб районлаштириш ва жойлаштириш харитаси; ихтисослашуви; жалб этиладиган корхоналар ва ташкилотлар рўйхати; кластерларнинг ишлаб чиқариш-ресурс салоҳияти; амалга ошириладиган аниқ лойиҳалар турлари; маҳсулот ишлаб чиқариш прогноз кўрсаткичлари; жалб этиладиган инвестициялар қиймати, йўналишлари ва манбалари каби мақсадли прогноз кўрсаткичларни киритиш ва амалга ошириш яхши самара беради.

3. Ўзбекистонда Жанубий Корея агросаноат кластерларининг: қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш дастурларини қўллаб-қувватлаш; қишлоқ ҳудудларида демографик ҳолатни яхшилаш (қишлоқ аҳолиси, асосан ёшларнинг шаҳарга кетиб қолишини камайтириш); қишлоқ ҳудудларида демографик ҳолатни яхшилаш (қишлоқ аҳолиси, асосан ёшларнинг шаҳарга кетиб қолишни камайтириш); тарихий уйлари аслича сақлаб қолиш ва туризм объектига айлантириш; агротуризм (шаҳар аҳолиси ва болалар учун ўз қўллари билан мева-сабзавотларни узиш ёки уларни қайта ишлаб ва тайёрлашда иштирок этиш); қишлоқда меҳмонхона бизнесини йўлга қўйиш; фестивал ва турли тадбирлар

ўтказиш тажрибаларидан самарали фойдаланиш мумкин.

4. Кластерлар юксак тараққий этган илғор хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганиш шуни кўрсатадики, “глобаллашув” ва “билимлар иқтисодиёти” шароитида кластерлар инновацион ривожланишнинг энг асосий манбаларидан бири бўлиб бормоқда. Шу сабабли ривожланган мамлакатлар кластерлари таркибида “билим ва инновациялар блоки”, яъни университетлар, илмий тадқиқот муассасалари, синов лабораториялари, венчур фондлар ва старт-ап

лойиҳалар иштироки асосий шартлардан бири саналади.

Фикримизча, республикада шакллантирилаётган кластерлар таркибида “Инновацион ишланмалар ва янги бизнес ғояларини жорий этиш” марказлари (лабораторияси)ни шакллантириб, кластер ихтисослашувидан келиб чиқиб етакчи университетлар ва илмий тадқиқот институтларини уларга бириктириш, илмий-инновацион марказлар, венчур фондлар ва компаниялар билан мустақкам ҳамкорликни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ.

Манба ва фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 23 октябрдаги ПФ-5853-сонли фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган Стратегияси”. www.lex.uz.
2. <https://president.uz/uz/lists/view/3889>.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққийёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли фармони. www.lex.uz
4. Porter M.E. Clusters and the New Economics of Competition. // Harvard Business Review. – Cambridge, 1998. Vol. 76, № 6. –P. 77.
5. Пилипенко И.В. Конкурентоспособность и интеграция: кластерная политика в Европейском Союзе. Мировое развитие, выпуск 2, ИМЭМО РАН, Москва, Россия, 2007. С. 24-32.
6. Sölvell Ö., Lindqvist G., Ch. Ketels forword by M.E. Porter. The Cluster Initiative Greenbook. Bromma tryck, AB, Stockholm 2003. P. 94.
7. Andersson Th., S.Sch. Serger, J.Sörvik, E.W.Hansson. The Cluster Policies Whitebook. IKED, Holmbergs, Sweden. 2004. P. 267.
8. Lindqvist G., Ch.Ketels, Ö.Sölvell. The Cluster Initiative Greenbook 2.0. Ivory Tower Publishers, Stockholm 2013. P. 66.
9. Муродов Ч., Ҳасанов Ш., Ғаниев И. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида қайта ишлашни ривожлантиришда агрокластерларни яратишдаги дастлабки қадамлар. “Ўзбекистон агросаноат мажмуасининг рақобатбардошлигини ошириш ва экспорт салоҳиятини юксалтириш” мавзусидаги республика илмий- амалий анжумани маъруза тезислари тўплами. ТДИУ, 2014 йил 30 апрель.
10. Портер М. Международная конкуренция. – М.: Международные отношения, 1993.
11. Мешков И.А. Основные черты кластерной политики ЕС. // Современная Европа, 2020, № 1, с. 182-190. <http://www.sov-europe.ru/images/pdf/english/2020/1-2020/17.pdf>.
12. Чирков Е.П., Волкова Т.И. Зарубежный опыт формирования и развития агропромышленных кластеров и его адаптация в Российскую практику. // Теория и практика мировой науки, № 2, 2016. С. 16-18. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=28880851>.
13. Новикова Ю.О. Агропромышленные кластеры как форма инновационного развития отрасли. // Вопросы управления. 2019. № 6 (61). С. 137-146.
14. European Commission. Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs General Directorate. https://ec.europa.eu/growth/industry/strategy/cluster-policy/european-clusters-excellence_en.
15. Мешков И.А. Основные черты кластерной политики ЕС. // Современная Европа, 2020, № 1. С. 182-190. <http://www.sov-europe.ru/images/pdf/english/2020/1-2020/17.pdf>.
16. Настин А.А. Формирование агропромышленного кластера в регионе. Дисс. на соиск. учен. степ. к.э.н. по спец. 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством. – М., 2013. С. 29-31.
17. Дайжест: Кластеры в виноградарстве и виноделии. Коллектив авторов. Центр научно-технической информации при министерстве инновационного развития республики Узбекистан. – Т., 2022. С. 5.
18. Настин А.А. Формирование агропромышленного кластера в регионе. Дисс. на соиск. учен. степ. к.э.н. по спец. 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством. – М., 2013. С. 27.
19. Безруких Д.В., Крюков А.Ф. Зарубежный опыт кластеризации в развитии экономики инноваций. Вестник КрасГАУ. 2013. № 9. С. 20.
20. Япониянинг “Хоккайдони комплекс илмий-техник ривожлантириш маркази” жамоат фонди (NOASTEC) маълумотлари асосида тузилган.
21. http://www.koreatimes.co.kr/www/news/biz/2015/04/123_177352.html.
22. Agency for Korean Food Cluster. www.foodpolis.kr.